

**МАВЗУ: СУТ ЭМИЗУВЧИЛАР
СИНФИ СИСТЕМАТИКАСИ.**

Режа

Приматлар туркуми систематикаси

Приматлар (Primates) туркуми

Бу туркумга 200 дан ортиқ тур киради. Приматлар туркуми аجدодлари қадимги ҳашаротхўрлар туркумининг вакиллари бўлган. Уларнинг узунлиги 9-12 см дан (тупай, узунтовонлар) 200 см гача (горилла) ва оғирлиги 60 г дан 180-200 кг гача боради. Приматларнинг тузилиши аجدодларининг дарахтларда яшаганлигидан далолат беради. Улар асосан, 5 бармоқли, бош бармоғи бошқа бармоқларига қарама-қарши қўйилган, олдинги оёқлари жуда ҳаракатчан. Кўпчилик приматларнинг тирноқлари ясси, қафт ва товон терисида ҳар бир ҳайвоннинг ўзига хос чизиқлари бўлади. Бош мияси ва сезги органларидан эшитиш ҳамда кўриш органлари яхши ривожланган, ҳид билиш органи кучсиз. Иккала кўзнинг юзни олдинги қисмида жойлашганлиги сабабли улар бинокуляр кўриш (икки кўз ёрдамида кўриш) хусусиятига эга. Приматлар бошқа сутэмизувчиларга нисбатан одамларга энг яқин, яъни биринчи (primat-биринчи сўзи шундан олинган) ҳисобланади.

Приматлар туркуми

```
graph TD; A[Приматлар туркуми] --> B[Тубан приматлар ёки чала маймунлар (Prosimii)]; A --> C[Юксак приматлар ёки маймунлар (Anthropoidea)];
```

Тубан
приматлар ёки
чала маймунлар
(Prosimii)

Юксак
приматлар ёки
маймунлар
(Anthropoidea)

Тубан приматлар ёки чала маймунлар (Prosimii) кенжа туркуми

Тубан приматлар ёки чала маймунлар (Prosimii) кенжа туркумига ҳашарот-хўрлар билан маймунлар ўртасида бирмунча оралик ҳолатни эгаллаган кичик ва ўртача катталиктидаги сутэмизувчилар киради. Лемурларни думи узун, мўйнаси қалин, бачадони икки шохли, сут безлари сўрғичлари 1-3 жуфт бўлади. Чала маймунлар асосан Жанубий Осиё ва Африкада, аynиқса, Мадагаскар оролида кўп тарқалган. Кўпчилигининг кейинги оёқлари олдингиларига нисбатан узун. Тишлари ўзгарувчан, 18 та дан 36 та гача боради. Мия бурмалари нисбатан кам. Чала маймунлар кенжа туркумига 6 та оила ва 90 га яқин тур киради. Улар тропик Африка (лорилар), Мадагаскар ороли (лемурлар, индрилар, қўлоёқлар), Осиё ва Малайзия архипелагида (тупайлар, лорилар, узун товонлар) тарқалган. Кўпроқ тунда фаол. Кичик гуруҳ бўлиб, жуфт-жуфт ёки якка-якка ҳолда яшайди. Бўғозлик даври 2-5 ой, 1-4 та (кўпинча 1 та) бола туғади.

Тупайлар (Tupaiaidae) оиласи

Тупайлар (Tupaiaidae) оиласи вакиллари Жануби-Шарқий Осиё ўрмонларида, яъни Ҳиндистон, Хитой ва Филиппин ўрмонларида, бутазорларда ва дарахтларда яшайди. Оддий тупайлар бўйининг узунлиги 16-25 см, оғирлиги 160-200 г келса, митти тупайнинг узунлиги 10-17 см ва оғирлиги 30-60 г келади. Думи узун ва бароқли. Тумшуғи чўзинчоқ. Улар 1-4 та бола туғади. Болаларини кўзи юмук, танаси жунсиз бўлади. Биринчи бармоғи бошқа бармоқларига қарама-қарши турмайди. Ташқи кўринишидан олмахонга ўхшаб кетади.

Тупай

Лемурлар (Lemuridae) оиласи

Лемурлар (Lemuridae) оиласи вакиллари асосан тунги ҳайвонлар. Гавдасининг узунлиги 12-46 см, катта лемурнинг узунлиги 40 см, думининг узунлиги эса 50 см келади. Чала маймунларнинг энг йириги индри (Indri) ҳисобланади. Индрилар Мадагаскарнинг шарқий қирғоқларидаги ўрмонларда тарқалган бўлиб, индри — маҳаллий халқ тилида кичкина чол деган маънони билдиради. Индрилар кундузи фаол бўлиб, 4-5 тадан бўлиб дарахтларда яшайди. 1 тадан бола туғади. Ўсимликхўр. Типик вакилларига лемур вари (Varecia variegates) ва мушуксимон лемур (L.catta) киради.

Лемур

Лемур

Қўлоёқлар (Daubentoniidae) оиласи

Қўлоёқлар (Daubentoniidae) оиласининг битта Мадагаскар қўлоёғи ёки ай-ай (Daubentonia madagascariensis) тури бор. Унинг узунлиги 40 см, думининг узунлиги 60 см келади. Уларнинг боши катта, бўйни калта, қулоғи ва кўзи катта бўлиб, тунда фаол. Булар «ай-ай» ёки «хай-хай» деган товуш чиқаришига қараб, шундай ном берилган. Қўлоёқлар бамбук дарахти ковакларидаги ҳашаротлар, уларнинг личинкалари, қуш тухумлари ва ўсимликлар билан озиқланади, 1 та бола туғади.

ай-ай

ай-ай

Лорисидлар (Lorisidae) оиласи

Лорисидлар (Lorisidae) оиласи вакиллари Африка, Арабистон ва Жануби-Шарқий Осиёда тарқалган. Улар тропик ўрмон ва саванналарда яшайди. Ҳаммаҳўр, яъни ўсимлик ва майда ҳайвонлар билан озиқланади. Типик вакилига **ингичка лори** (*Loris tardigradus*) киради.

Лорис

Лорис

AP / Gautam Singh

Узунтовонлар (Tarsiidae) оиласи

Узунтовонлар (Tarsiidae) оиласи вакиллари ўзига хос тузилган. Олдинга йўналган, ниҳоятда катта кўзли, жуда узун орқа ва калта олдинги оёқли, каламушдан каттароқ ҳайвон. Бармоқларида сўрувчи ёстиқчалари бор. Улар дарахтларда яшайди, асосан ҳашаротлар билан озиқланади. Тунда фаол. Малай архипелаги оролларида тарқалган. Вакили – **арвоҳ узунтовони (Tarsius spectrum)** ҳисобланади.

**Арвох
узунтовони**

**Арвох
узунтовони**

Юксак приматлар (Anthropoidea) ёки Маймунлар (Simia) кенжа туркуми

Энг юксак тузилган сутэмизувчилар ҳисоблади. Маймунлар гавдасининг узунлиги 16 см дан (ўйноқи маймунлар) 2 м гача (горилла) ва оғирлиги 400 г дан 200 кг гача боради. Кўпчилик маймунлар қўл ва оёқларининг бош бармоғи бошқа бармоқларига қарама-қарши жойлашган бўлиб, дарахтлар шоҳига осилишга ва буюмларни ушлашга мослашган. Бармоқларида тирноқлари бор, тирноқлари ясси, тишлари 32-36 та. Ўмров суяги ривожланган. Маймунларнинг кўриш, эшитиш ва туйғу органлари яхши ривожланган, ҳидни яхши сезмайди. Думлари узун (коата) ёки рудимент ҳолда (одамсимон маймунлар) бўлади. Маймунлар гала бўлиб яшайди. Ҳомиладорлик даври 3-9 ой, 1-2 та бола туғади. Тутқинликда ҳам кўпаяди. Маймунлар дарахтларда ва ерда ҳаёт кечиради. Маймунлар кенжа туркумига 139 та тур киради ва улар кенг бурунли маймунлар (Platyrrhina) ҳамда тор бурунли маймунлар (Cathartina) гуруҳларига бўлинади

Кенг бурунли маймунлар гуруҳи

Кенг бурунли маймунлар гуруҳи вакиллари асосан, Марказий ва Жанубий Америка ўрмонларида дарахтларда яшайди.

Кенг бурунли маймунлар гуруҳига ўртача ва майда маймунлар киради. Улар одатда гажак бўладиган узун думи ва сербар бурун аро тўсиғи билан характерланади, 36 та тиши бор. Кенг бурунли маймунлар думлари билан худди оёқлари сингари дарахт шохларига осилиб туриши мумкин. Кенг бурунли маймунлар гуруҳининг 2 та оиласи ва 60 га яқин тури бор.

Ўйноқи маймунлар (Callithricidae) oilasi

Ўйноқи маймунлар (Callithricidae) oilasi vakillarining gajak бўлмайдиган попукли думи бор. Уларнинг 32 та тиши бор. Танасининг uzunligi 16 см дан 35 см гача ва оғирлиги 70-100 г, думи танасидан узун, ammo гajak эмас. Юксак маймунларнинг энг кичик vakillari ҳисобланди. Оддий ўйноқи маймунлар 6-9 ойда вояга етиб, 1 тадан 3 тагача бола туғади. Боласи ожиз туғилади. Бола боқишда эркаклари ҳам фаол қатнашади. Митти ўйноқи маймуннинг тана uzunligi 15 см ва думининг uzunligi 19-20 см келади. Митти ўйноқи маймунлар ҳашаротлар билан озиқланиб, дарахт ковагида яшайди. 2 та бола туғади. Болалари 6 ҳафтагача отаси танасига ёпишиб яшайди.

Ўйинқароқ маймунлар

Ғажакдумлилар ёки цебидлар (Cebidae) оиласи

Ғажакдумлилар ёки цебидлар (Cebidae) оиласи вакилларининг бармоқларида ясси тирноқлари ва ғажак думи бўлади. Вакиллариға уч йўлли дурукули маймун, олмахон маймун, ўргимчаксимон маймун ёки коата, сариқ бақироқ маймун, узун бурунли маймун ёки қахау ва бошқалар киради.

Уч йўлли дурукули маймунлар танасининг узунлиги 24-47 см, думи 22-42 см ва оғирлиги 800-1200 г келади. Уларнинг кўзи катта, қулоқлари кичкина ва қалин жун орасида кўринмайди. Тунда фаол ҳаёт кечирадиган ягона маймунлардан ҳисобланади. Бу маймунлар майда қушлар, кўршапалаклар, ҳашаротлар билан озиқланади, мева ва барглари ҳам ейди. Тунги ҳайвон бўлганлиги учун деярли сув ичмайди. Шудринг ва мевалар таркибидаги сув улар учун етарли. Туғилган боласи 10 кунгача онасининг қорин томонига ёпишиб яшайди, сўнгра ота қарамоғига ўтади.

Олмаҳон маймуннинг ҳам узунлиги 35 см, оғирлиги 1 кг атрофида бўлади. Улар асосан дарахтда яшайди. Кундузи фаол ҳаёт кечиради. Ҳашаротлар ва уларнинг личинкалари, қушлар ҳамда уларнинг тухумлари билан озиқланади, битта бола туғади.

Гажак дум маймун

Олмахон маймун

Ўргимчаксимон маймуннинг урғочилари эркакларига караганда анча йирик бўлади. Олдинги оёқлари орқа оёқларига нисбатан узунроқ. Асосий озиғи мева, гуллар ва ҳашаротлар ҳисобланади. Туғилган боласи 4 ой давомида оёқлари билан онаси қорнига ёпишиб олиб, думи билан онаси думига илашиб яшайди. **Сарик бақироқ маймуннинг** оғирлиги 9 кг. Улар ҳам 20-30 тадан пода бўлиб, дарахт шохларида ҳаёт кечиради. Эркаги ўз яшаш жойларини 3-5 км гача эшитиладиган бақироқ товуш чиқариб муҳофаза қилади. Улар дарахтларда яшайдиган ҳар хил майда ҳайвонлар билан озиқланади. Урғочилари ҳар йили 1 та дан бола туғади. **Узун бурунли маймуннинг** бўйи 55-72 см, думи 66-75 см ва оғирлиги 12-14 кг келади. Бурни анча узун, шунинг учун ҳам узун бурунли маймун дейилади. Дарё бўйларида озиқланаётганида жуда баланд овозда «кахау-кахау» деган товуш чиқаради, шу сабабли узун бурунли маймунларни бошқачасига кахаулар ҳам дейилади. Гажакдумлилар ва ўйноқи маймунларнинг бурун аро тўсиқлари сербар бўлади, шу сабабли бу маймунлар кенг бурунли маймунлар деб аталади.

Тор бурунли маймунлар гуруҳи

Тор бурунли маймунлар гуруҳи вакилларининг бош мияси катта ва мураккаб бўлиши, думининг гажак бўлмаслиги (думи бўлмаслиги ҳам мумкин), бир-бирига яқин ва олдинга қараб турадиган бурун тешиклари борлиги билан характерланади. Тиши 32 та бўлади.

Тиш формуласи: $i \frac{2}{2}; c \frac{1}{1}; pm \frac{2}{2}; m \frac{3}{3} \cdot 2 = 32$

Тор бурунли маймунлар гуруҳига 100 га яқин тур киради, 4 та оиласи бор. Улар Африка ва Жанубий Осиёда тарқалган.

Мартишкалар (Cercopithecidae) оиласи

Мартишкалар (Cercopithecidae) оиласига майда ва ўртача катталиқдаги тубан тор бурунли маймунлар киради. Тор бурунли маймунларнинг энг кенг тарқалган оиласи ҳисобланади. Лунж халталари ниҳоятда яхши ривожланганлиги билан характерланади. Бўйи 20 см дан 100 см гача, думининг узунлиги бир неча см дан 100 см гача ва ундан ҳам узун бўлади. Эркаги урғочисига нисбатан йирик бўлади. Мартишкалар оиласининг 20 та уруғи ва талайгина турлари бор. Африка мартишқалари (Cercopithecus), Осиё макаклари, павианлар (Papio) ва мандриллалар киради. Макаклар асосан Жанубий Осиё маймунлари ҳисобланади. Павианлар эса асосан ерда яшайди. Буларнинг орасида макак резус (Macaca mullata) кенг тарқалган, улар Жанубий Осиёда гала-гала бўлиб яшайди. Дунёдаги ҳамма ҳайвонот боғларида бор.

Мартишка

www.shutterstock.com · 55457029

Мартишка

Макак резус

Гиббонлар (Hylobatidae) ёки узул қўл маймунлар оиласи

Гиббонлар (Hylobatidae) ёки узул қўл маймунлар оиласига дарахтда яшовчи ўрта бўйли маймунлар киради. Олдинги оёқлари жуда узул бўлиб, бир дарахтдан иккинчи дарахтга 10 м гача сакраб ўтади. Қуймич қадоғи бор. Улар Ҳиндистон ва Катта Зонд оролларидаги ўрмонларда яшайди, 7 та тури бор. Бош мия яримшарлари кучли ривожланган. Асосий вакили: **хулок гиббони** (Hylobates hoolock) ҳисобланади. Уларнинг думи редукцияланган.

Гиббон

Гиббон

Гиббон

Одамсимон маймунлар (Pongidae) оиласи

Одамсимон маймунлар (Pongidae) оиласига кенжа туркумнинг энг юксак тузилган вакиллари киради. Одамсимон маймунлар одамга яқин туради, уларнинг олдинги оёқлари кейинги оёқларига нисбатан узун, думи рудимент ҳолда, овқат сақлаш халтаси ва қуймич қадоғи йўқ, боши юмалоқ, бош мияси мураккаб тузилган. Кўричагида чувалчангсимон ўсимтаси бўлади. Улар ҳаётининг бир қисмини дарахтда, бир қисмини ерда ўтказadi. Дарахтда озиқланади, шох-шаббаларидан тунаш учун ин ясайди. Одамсимон маймунлар олдинги оёқлари ҳамда панжаларининг орқа томонига бир оз таянган ҳолда орқа оёқларида ҳаракат қилади. Улар ҳаракатланганда танаси бироз букчайган ҳолатда бўлади. Бу оилага ҳозирги вақтда яшаб турган орангутан, шимпанзе ва гориллалар киради

Одамсимон маймунлар олдинги оёқлари ҳамда панжаларининг орқа томонига бир оз таянган ҳолда орқа оёқларида ҳаракат қилади. Улар ҳаракатланганда танаси бироз букчайган ҳолатда бўлади. Бу оилага ҳозирги вақтда яшаб турган орангутан, шимпанзе ва гориллалар киради.

Орангутан (*Pongo pygmaeus*) нинг жағи жуда чўзинчоқ бўлиши, кулоқ супрасининг кичиклиги, 12 жуфт қовурғаларининг бўлиши ва 3 та дум умуртқаси борлиги билан характерланади. Улар якка-якка ёки оила бўлиб яшайди. Урғочиси боласини дарахтга қурган уясида туғади. Орангутаннинг ранги қизғиш-сарғиш тусда бўлади. Унинг бўйи 1,5-2 м гача ва оғирлиги 185- 200 кг гача боради.

Шимпанзе (Pan troglodytes) нинг бўйи 1,5 м атрофида, оғирлиги 50-60 кг келади. Уларнинг эркаги ва урғочисининг томоғи остида оқ жун ўсади. Қўли оёғига нисбатан анча узун. Бош бармоғи бошқа бармоқларига нисбатан анча қисқа бўлади. Қулоғи одамникига ўхшаш. Шимпанзелар ҳам дарахтда яшайди, лекин кундузи кўп вақтини ерда ўтказади. Ерда тўрт оёқлаб югуради. Улар ҳам дарахт шохлари орасида уя ясаб дам олади, кундузлари дам олиш учун ерга ҳам уя қуради. Шимпанзелар ўсимликхўр, ҳар хил мевалар, барглар, ёш новдалар ва дарахт пўстлоқларини ейди. Оила бўлиб, баъзан тўда бўлиб яшайди. Ранги қора, юзи яланғоч бўлади.

Горилла (*Gorilla gorilla*) ҳам Африка ўрмонларида яшайди. У одамсимон маймунлар ичида энг йириги ҳисобланади. Эркакларининг бўйи 180-200 см, оғирлиги 200 -250 кг келади. Улар ҳам тўда-тўда бўлиб яшайди. Горилланинг олдинги оёғи шимпанзеники сингари унча узун эмас, ерда эгилиб, шимпанзе сингари, тўрт оёғига таяниб юради, қулоғи ҳам қисқарок бўлади. Улар мевалар билан озиқланади, дарахтларда уя ясаб яшайди. Ўрмонда яшаса ҳам, ҳаёти дарахтга унчалик боғлиқ эмас. Гориллалар уйқудан кеч уйғонади ва дарҳол озиқланиш учун тарқалади. Улар фақат мажбур бўлганда ҳужум қилади. Йилига бир марта оғирлиги 1700-1800 г келадиган 1та бола туғади. Боласи жунсиз туғилади. У 3 йилгача онаси билан бирга яшайди. Гориллалар 30-35 йил умр кўради. Ҳозирги вақтда дунё бўйича 1500 тага яқин горилла қолган. Горилла ва Шимпанзеларнинг 13 жуфтдан қовурғаси бор.

Шимпанзе

Горилла

Горилла

Горилла

Одамлар (Hominidae) оиласи

Одамлар (Hominidae) оиласига ҳозирда яшаб турган бирдан-бир ақлли одам (*Homo sapiens*) тури киради. Мияси одамсимон маймунлар миясига қараганда 3-4 баробар катта бўлади, жағи ва тишлари кучли тараққий этган. Жун қоплағичи редукцияланган, умуртқа поғонаси тўғриланиб, бўйин, кўкрак ва бел букилмаси ҳосил қилган, оёғида гумбазсимон товони бор. Шу тариқа, у югурганида ва юрганида умуртқа поғонаси билан оёқлари худди пружинадек ишлайди, шунга кўра мия қутисининг ичида турадиган мия силкинмайди. Одамнинг оёғи қўлига нисбатан узун ва бақувват, қўли пастга туширилганда тиззасига етиб бормади. Танаси вертикал ҳолда туради. Ияги олдинга туртиб чиққан. **Одам 200 дан ортиқ ҳидни сезади.**

Одамлар (Hominidae) оиласи систематикаси

Шундай қилиб, ақлли одам зоология систематикаси нуқтаи назаридан хордалилар (Chordata) типига, умуртқалилар (Vertebrata) кенжа типига, тўртоёқлилар (Tetrapoda) катта синфига, сутэмизувчилар (Mammalia) синфига, юксак дарандалар (Eutheria) ёки йўлдошлилар (Placentalia) кенжа синфига, приматлар (Primates) туркумига, маймунлар (Simia) кенжа туркумига, тор бурунли маймунлар гуруҳига, одамлар (Hominidae) оиласига, одам (Homo) авлодига ва ақлли одам (Homo sapiens) турига киради.